

Marx ve diyalektik

Özgür Öztürk

Diyalektik genellikle güncel veya politik bir konu olarak görülmez. Felsefe ile ilgili bir mesele kabul edilir. Felsefenin de sonuçta günlük yaşantımızı doğrudan etkilemediği düşünülür. Feuerbach, “Yaşamın her anında felsefenin dışında, felsefi her önermede ise yaşamın dışındayızdır” der. Bu bir eleştiridir ve Feuerbach gibi Marx da bu tarz felsefe yapma pratiğine karşı çıkmıştır. Yaşamdan çekilerek, bir anlamda dışarıdan bakarak felsefe yapılamaz. Ama Feuerbach’ın felsefeye yönelttiği bu eleştiri aslında yetersizdir, çünkü bir alternatif içermez. Marx ise, Feuerbach üzerine ünlü 11. tezinde, filozofların dünyayı yalnızca yorumlamakla yetindiklerini, oysa aslolanın dünyayı değiştirmek olduğunu bildirir. Feuerbach’ta bu boyut, yani politika boyutu yoktur.

Marx’a göre diyalektik, basitçe felsefi bir tavır benimsemekten farklıdır. Diyalektik özünde eleştirici ve devrimcidir. Zira diyalektikte değişim, hareket esastır ve bunun temelini de çelişkiler oluşturur. Bu yönüyle diyalektik, sağduyunun karşıtıdır. Sağduyu çelişkiyi sevmez, “şu şudur, bu budur” türünden kalıcı belirlenimler peşinde koşar. Diyalektik ise herhangi bir nesneyi daima kendi karşıtıyla bir bütünlük içinde kavramaya çalışır.

Diyalektik neden önemlidir diye sorsak, elbette Marx’tan, Engels’ten, Lenin’den birçok alıntı yapabiliriz. Diyalektik nedir diye sorsak, yine ustalardan birçok alıntı ile yanıt getirebiliriz. Marksistler için bu konuda birçok kılavuz kitap da bulunuyor. Fakat, şahsen, Marksistlerin, bu kadar çok kaynağa rağmen diyalektikle ilişkilerinin biraz sorunlu olduğu kanısındayım. Gerek günlük yaşamda, gerekse politikada veya başka konularda akıl yürütürken veya bir tahlil yaparken

aslında pek de diyalektik düşündüğümüz söylenemez. Daha doğrusu, düşünme veya akıl yürütme süreci konusunda kendimizi eğitime gereği duyduğumuz söylenemez. Doğuştan gelen düşünme becerimizi genellikle yeterli buluyoruz.

Olabilir, ama Marx'ın da Lenin'in de yaşamlarının önemli dönemeçlerinde oturup Hegel diyalektiği üzerine ayrıntılı ve yoğun çalışmalar yaptıklarını unutmamalıyım.

Marx ve Hegel

Marx'ın gençliğinden itibaren Hegel diyalektiğine ilgi duyduğunu, diyalektik düşünme alışkanlıklarını içselleştirdiğini biliyoruz. Fakat, Marx Hegel'in diyalektiğini olduğu şekliyle kabul etmiyordu. Hegel'e bazı itirazları vardı, en önemlisi de Hegel'in idealist yaklaşımını sorunlu buluyordu. O nedenle de maddeci bir diyalektiğe yöneldi. Daha doğrusu, böyle bir diyalektik yaklaşım geliştirdi. Peki maddeci diyalektik deyince ne anlıyoruz?

Burada anahtar temalardan biri, *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*'nde karşımıza çıkıyor. Marx, Hegel'i "şeyin mantığını değil mantığın şeyini" ön planda tutmakla eleştiriyor. Yani Hegel'in elinde hazır bir şema var, bir mantık var ve ele aldığı konu her ne olursa olsun Hegel bunu aynen geçerli alıyor. Marx'a göre ise, önemli olan şeyin kendi diyalektiğini, iç mantığını yakalayabilmektir. Birincisi idealist tavrı, ikincisi ise maddeci tavrı diyebiliriz.

Her nesnenin, her şeyin bir mantığı, bir işleyişi vardır. En saçma görünen olgularda bile bir mantık bulunur. Ama nesne veya şey, bu mantığı doğrudan doğruya ortaya koymaz. Kendisini açıkça sergilemez. O nedenle de görünüşün arkasına geçip onun iç mantığına ulaşmak için bilimsel çaba gerekir. Marx, "Şeylerin özünü görünüşü çakışsaydı her türlü bilim gereksiz hale gelirdi" der. Bu aynı zamanda, görünüş yanıltıcıdır, gördüğünüze inanmayın demektir.

Peki görünüşten öze nasıl geçilir? Yüzeyden iç mantığa nasıl geçilir? Bu ancak diyalektik yöntemi doğru uygulamakla olabilir. Ama elimizde bu yöntemi her zaman kesinlikli şekilde uygulamaya yarayacak kurallar da bulunmuyor. Daha doğrusu, diyalektik düşünme belirli düşünsel kalıpları olgulara uygulamaktan ibaret değil. Önemli olan, ele aldığımız konunun kendi iç diyalektiğini yakalayabilmek. Bazı kuralları yapay biçimde dışarıdan empoze etmek değil, nesnenin kendi diyalektik gelişimini kavrayabilmek.

Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'ndeki Proudhon eleştirisi de bu anlayışa dayanır. Proudhon, pek de iyi anlamadığı Hegelci diyalektiği, ele aldığı konulara dışsal biçimde uygulamaya çalışıyordu. Bunun sonucunda da mekanik, tek yanlı, hatta fantastik görüşlere ulaşıyordu. Burjuva toplumunun çelişkilerinin bazı basit tedbirlerle ortadan kaldırılabileceğini zannediyordu. Marx buna karşılık "kavramın emeği"nden, düşünmenin meşakkatinden söz eder.

Genç Marx'ın Hegel'e bazı eleştirileri olduğunu gördük. Ama ondan öğrendiklerine de bakmamız lazım. Bence Marx iki temel noktada Hegel'den çok şey

öğrenmiştir.

Birincisi, nesnelere ve bunlar arasındaki ilişkilerin nasıl düşünülmesi gerektiği idi. Buna kısaca ontoloji diyebiliriz. Mekanik düşünceye göre, bir yanda nesnelere vardır, bir de bunların arasındaki ilişkiler vardır. Dolayısıyla, şeyler, ilişkileri dışında ele alınabilirler. İlişkilerinden bağımsız olarak düşünülebilirler. İşte bu tam da diyalektiğin karşı çıktığı bakıştır. Diyalektikte nesnelere ilişkileri ile birlikte ele alınmak zorundadır. Marx bir yerde, “insan toplumsal ilişkilerinin toplamıdır” der. Bu ilişkileri göz önüne almadan insanı anlamak olanaksızdır. İlişkileri nesnenin tanımına dâhildir. Öte yandan, her “şey” aynı zamanda bir süreç de içerir. Her nesnenin bir tarihi vardır. Herhangi bir nesne ilişkileri ile tanımlanır, ama ilişkiler sürekli olarak değişir. Buna bağlı olarak şey de değişir. Şimdi olduğu şey haline gelir. Demek ki her şeyi hem bir ilişki olarak, hem de bir tarihin ürünü olarak kavramak gerekir.

Marx’ın Hegel’den etkilendiği ikinci noktaya epistemoloji diyebiliriz. Bilgi nasıl oluşur? Felsefe geleneğinde, bilginin genellikle soyutlama yoluyla oluştuğu kabul edilir. Farklı nesnelere bakarız, bunlardaki ortak öğeyi soyutlarız ve bir kavrama ulaşıyoruz. Soyutlama kavramının Latince de “çıkarıp almak” gibi bir anlam geliyor. Yani farklı nesnelere örtük durumda bulunan ortak unsuru “çıkarıp alırız.” Elma, armut vs. nesnelere bakıp “meyve” kavramına ulaşıyoruz. Kuşkusuz bu şekilde elde edilen kavramlar vardır. Fakat Marx ve Hegel’e göre bu tarz soyutlama basit, tek yanlı ve çoğu zaman yanıltıcıdır. Bu bakımdan Marx ile Hegel’in arasındaki fark şu: İdealizmde bir şeyin soyutlanmış kavramı, o şeyin karşısına konulur; kavramın şeyden bağımsız bir varoluşa sahip olduğu öne sürülür, hatta bu kavramın maddesel gerçeğe üstün olduğu iddia edilir. Maddeci açıdan soyutlama, yani “gerçek soyutlama” ise biraz daha farklı bir şeydir, bir toplumda bizzat iş başındadır. Örneğin Marx “soyut emek” dediğinde farklı emeklere bakıp da gözlem yoluyla elde edilen bir ortak unsurdan söz etmez. Soyut emek düşünsel soyutlama ile değil, bizzat mübadele ile ortaya çıkar. Soyut emek, kapitalist toplumda değer yasasının işlemesi demektir. Fiilen iş başındadır, tüm üreticileri sezdirmeden yöneten gerçek ilkedir. Demek ki gerçek soyut, zihinde icat edilen soyut bir fikir değil, bizzat gerçek hayatta var olan soyuttur.

Şimdi kritik soruya geliyoruz: olgunluk döneminde Marx Hegel’i nasıl kullandı? Bence Marx’ın 1857-58 kışında kendi düşüncesini açıklığa kavuşturmak için yazdığı *Grundrisse* defterlerine ve daha sonra yazdığı *Kapital* metnine karşılaştırmalı olarak baktığımızda bunun yanıtı az çok ortaya çıkıyor.

Marx, ele aldığı konunun (sermayeye dayalı üretim) kendi iç mantığını yakalayabilmek için Hegel’in kategorilerinden yararlandı. Bunu özellikle *Grundrisse* defterlerinde yaptı. Diyalektiğin kategorileri mantığın temel kavramlarıdır, zaten herhangi bir nesneyi veya olguyu bu kategorilerle düşünürüz. Dolayısıyla, her zaman işe kategorilerle başlanır. Fakat bu yetmez, çünkü mesele nesnenin kendi iç mantığını açığa çıkarmaktır demiştik. İşte burada, nesnenin kendisine özgü ka-

tegorileri için içine sokmak gerekir. Hegel’de mesela kullanım değeri veya meta gibi kavramlar yoktur elbette. Ayrıca politik iktisadın kendi kategorileri mantığın kategorileri ile birebir örtüşmez. Fakat, diyalektik kategorilerden yola çıktığımızda, diğer alandaki kavramların kendi aralarındaki eklemlemeleri daha iyi görürüz. Mesela değer ve mübadele değeri arasındaki ilişkiyi, mesela değerın tözü ile bunun büyüklüğü arasındaki ilişkiyi daha iyi anlarız. Sonra, ulaştığımız sonuçları da hem olgularla hem de mantıksal tutarlılık açısından sınamak gerekir. Bu süreçte elbette ilk baştaki duruma göre teoride bazı değişiklikler, tadilatlar gerçekleşir. Böylece, ilk baştaki şematik kurgudan, şablondan uzaklaşarak şeyin mantığına ulaşmak mümkün hale gelir. Ama bu hiç de kolay bir iş değildir. Marx’ın *Grundrisse*’den *Kapital*’e giden yolda nasıl müthiş bir bilimsel çaba sergilediğini biliyoruz.

Demek ki diyalektiğin kategorileri daima başlangıç noktası olmalı. Bütün Marksistler bu konuda kendilerini eğitmeli. Ben kısaca bu kategorileri ve kategori gruplarını hatırlatıp, sonra Marx’tan bazı örnekler vermeye çalışacağım.

Diyalektiğin kategorileri çok sayıdadır. Bunlar arasında en önemli olanlar şu şekilde sıralanabilir: özdeşlik, farklılık, karşıtlık, çelişki. Evrensel, tikel (özel), tekil. Nitelik, nicelik, ölçü. Neden ve etki (sonuç). Zorunluluk ve rastlantı. Biçim ve öz, biçim ve madde, biçim ve içerik. Öz ve görünüş. Parça ve bütün. İç ve dış. Olumsuzlamanın olumsuzlanması. Tüm bu kategorileri ve kategori gruplarını iç içe, karşılıklı etkileşimleri içinde düşünmek gerekiyor. Örneğin mekanik düşüncede nedenler ve sonuçlar birbirinden ayrı tutulur. Oysa diyalektikte, ortaya çıkan bir sonuç gerisin geri kendi varoluş koşulları üzerinde etki yapıp bir nedene dönüşebilir. Mesela Sovyetler Birliği’nde bürokrasi bir sonuçtu, ama bir kez ortaya çıktıktan sonra kendisi toplumsal süreçleri belirleyen bir nedene dönüştü. Bunu belirtme gereği duyuyorum çünkü bazı Marksistlerin “bürokrasi bir sonuçtur, neden değildir” dediklerini biliyoruz. Oysa bu tam da diyalektik olmayan bir yaklaşım.

Marx Hegel’i nasıl kullandı diye sormuştuk. İki örnek vererek konuşmamı bitiriyorum. Birincisi nitelik-nicelik-ölçü üçlüsü. Diğeri çok az aşına olduğumuz mekanizma-kimyasallık-teleoloji üçlüsü.

Nitelik-nicelik-ölçü

Hegel’e göre, herhangi bir nesneyi önce varlık kategorileri ile düşünürüz. Bunlar da nitelik, nicelik ve ölçüdür. Nitelik, bir şeyi ne ise o yapan belirlenimdir. Fakat aynı zamanda bir olumsuzlama da içerir (bir nesneye mavi demek, aynı zamanda kırmızı olmadığını bildirmektir). Bunun tersi de doğrudur: olumsuzlama belirlemedir. Bir cisme sarı-değil demek, onun rengini (çok tatmin edici biçimde olmasa da) belirlemektir. Her nesne, tam da nitelik içerdiği için, aynı zamanda olumsuzlama da içerir. Niteliğin olumsuzlanması ise niceliktir. Nitelik, nesnenin ne olduğunu anlatırken, nicelik buna ilgisizdir. Elmanın elma olması kaç kilo

olduğundan bağımsızdır. Fakat bazen, küçük bir nicel değişiklikle bir sınır aşıldığında nesne değişir: elmalar çürür, su donar. Dolayısıyla nitelik ile nicelik iç içedir, ikisini birlikte düşünmek gerekir. Nitelik ile niceliğin birliğini ölçü kategorisi ifade ediyor. Herhangi bir ölçme işleminde hem nitelik (örneğin uzunluk) hem de nicelik (belirli bir miktar) söz konusudur. Fakat burada da karşılıklı ilişkiler vardır. Cetvelle masanın uzunluğunu ölçtüğümde, aynı zamanda masanın uzunluğu cinsinden cetvelin uzunluğu da ortaya çıkar. Yani ters yönde cetvelin uzunluğunu da ölçmüş olurum. Bir başka deyişle, nitelik ve nicelik bir arada düşünülür ve bunun kavramı ölçüdür.

Marx bu kategorileri *Kapital*'in ilk bölümlerinde kullandı. Buna göre, metaların hem maddi nitelikleri hem de toplumsal nitelikleri vardır. Maddi açıdan, her meta bir emek ürünüdür, somut bir nesnedir. Bu bakımdan bir kullanım değerine sahiptir. Toplumsal açıdan ise, her metanın değeri vardır, daha doğrusu, meta bir değerdir. Diğer metalarla ilişki içindedir. Bu ilişkide metanın maddi yönü değil, değeri, daha doğrusu mübadele değeri dikkate alınır. Bu da ne kadar toplumsal emek içerdiği ile belirlenir.

Değerler olarak metalar, sadece nicel olarak farklıdır, bir başka deyişle diğer tüm nitel farklılıkları ortadan kalkmıştır. Metaların kendi aralarındaki ilişki, nicel bir ilişkidir, bir oran ilişkisidir. Mesela bir bardak iki kaleme eşdeğerdir, gibi. Ama bu durumda, herhangi bir meta, aslında diğer tüm metaların değerini ifade edebilir demektir.

Marx'a göre para tam da bu ilişkiden ortaya çıkar. Meta mübadelesi en temelinde nicel bir karşılaştırmadır. Ölçmedir. Hegel'e göre bir ölçme işleminde iki yan vardır ve bunların her ikisi de birer ölçüdür. Biri diğerini ölçerken, ikinci de birinciyi ölçer. Fakat, Hegel'e göre bu iki yanın birliği olarak ölçünün olgusallaşması, bağımsız bir nesne haline gelmesi gerekir. Tüm nesnelerin uzunluklarını birbirlerine kıyasla ifade edebiliriz. Ama uzunluk ölçme işlemini zamanla tek bir standart ölçü ile, mesela bir metrelik uzunlukla yapmaya başlamışız. İşte para da bunun gibi bir ölçü, dışsal bir ölçü, en temel işlevi değer ölçüsü olmak. Bunun için kendisinin de bir meta olması, değer olması gerekiyor. Marx altının para haline gelişini *Grundrisse*'de de *Kapital*'de de uzun uzun inceliyor. Fakat burada Hegel'in kategorilerini alıp iktisat konularına birebir uyguladığı düşünülmesin. *Grundrisse*'de bir bakıma yanıtı arıyor. Bunu ise ancak *Kapital*'de, değer biçimi analizi bölümünde nihayete erdiliyor. Yani *Grundrisse*'de bir bakıma yüzeysel, şematik bir diyalektik uyguluyor. *Kapital*'de ise nesnenin kendi diyalektiğini açığa çıkarıyor.

Mekanizma-kimyasallık-teleoloji

İkinci örneğimiz biraz daha az biliniyor. *Grundrisse* ile *Kapital*'i karşılaştırdığımızda, Marx'ın Hegel'in bu kavramlarından yararlandığı anlaşılıyor. Marx, kapitalist üretimin doğuşuna bakarken, sermayenin tarih sahnesine nasıl çıktığını

araştırırken bu üçlüden yararlanıyor.

Çok kısaca, Hegel'e göre mekanizma, birbirine dışsal, birbiriyle ilgisi olmayan, dağınık durumdaki nesnelere ilişkilerinin kurulmasıdır. Bunu bir merkez kurar, daha doğrusu bunları bir araya getiren, onların birliğini oluşturan unsur merkezi roledir. Ama yine de nesnelere birbirlerine ilgisizliği devam eder. Daha sonra, ikinci aşamada, yani kimyasallık uğrağında bu dışsallık kırılır, nesnelere birbirleriyle kaynaşır bir bütün oluştururlar. Bu bizi üçüncü evreye, teleoloji uğrağına getirir. Teleolojide bir amaçlılık, bir erek söz konusudur. Bu bütünü artık bir amacı, ereği vardır. Amacı ise kendi varlığını sürdürmektir, tıpkı bir canlı gibidir şimdi. Nitekim Hegel bundan sonra yaşam konusunu incelemeye başlar.

Marx, *Grundrisse*'de kapitalizmin doğuşunu bu modele göre açıklamaya çalıştı. Buna göre ilk evre, tüccarın evlerde üretim yapan bağımsız üreticilere sipariş vererek onları kendisine bağladığı *Putting-Out* (eve iş verme) sistemi idi. Bu, kabaca, mekanizma evresine denk düşüyordu. İkinci aşama ise manüfaktüdü, burada büyükçe atölyelerde üreticiler bir araya toplanıyordu. Manüfaktür 16. ve 18. yüzyıllar arasında imalatın tipik biçimi idi, ama sermaye açısından bir kısıtlaması vardı: manüfaktürde hâlen insan emeği temeldi, makine kullanımı daha tali önemdeydi. Sanayi Devrimi ile birlikte makineler sistemi ile işleyen fabrikalar ortaya çıktı, bu şimdi teleoloji uğrağına denk düşüyordu. Burada insan makinenin bir eklentisi, uzantısıdır. Makineler sistemi bağımsız, kendi başına bir varlık olmuştur, sanki bir canlı gibi kendi varlığını sürdürmeye çalışır.

Bu çok sık, güzel bir açıklamaydı, ama Marx zamanla bu şemadan uzaklaştı. Zira *Putting-Out* sisteminin başta düşündüğü kadar önemli olmadığını fark etti. Kapital öncesindeki 1861-63 defterlerinde *Putting-Out* artık dar anlamda üretimi düzenleyen sermayenin tarihsel gelişiminde bir evre olarak belirleyici konumunu kaybetmiştir. Bunun yerini el birliği almıştır. Fakat, el birliği *Putting-Out* gibi sermayenin tarihinde özel bir tarihsel evre değildir artık. Bir arada çalışma, kolektif çalışmadır, en yetkin haline kapitalist üretimde ulaşırsa da tarih boyunca var olmuştur. Dolayısıyla, Marx'ın yeni şeması üçlü değil ikilidir, nesnenin kendi mantığı açığa çıkmıştır.

Marx'ın Hegel'den ne şekilde yararlandığını kısaca örneklere çalıştım. Kısaca söylemek gerekirse, daima diyalektik kategorilerinden ve yasalarından hareket etmek gerekiyor. Fakat, tek başına bu yeterli olmuyor, zira esas olan nesnenin kendi mantığını belirlemek. Bunun için ise ulaşılan sonuçları sınamak, olgularla test etmek gerekiyor. Sağlam bilgilere ulaşmak ancak bundan sonra mümkün hale geliyor.

Diyalektik, dünyayı değiştirme çabasında, sermayeye karşı mücadelede en önemli araçlarımızdan, daha doğrusu silahlarımızdan biridir. Bu nedenle de Marksistlerin diyalektik konusuna özel önem vermelerinde sonsuz yarar var. Trotskiy'in dediği gibi, "Zihnin diyalektik eğitimi, bir devrimciye, bir piyanistin parmak egzersizleri kadar gereklidir."